

О. О. Крижановська

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), KsushaKri@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-8566>

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО (КІНЕЦЬ ХVІІІ ст. — 1861 р.): ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА РІВЕНЬ ДОБРОБУТУ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН

Стаття присвячена економічному аспекту функціонування селянських кріпацьких господарств України, а також основним факторам, що впливали на ступінь добробуту кріпаків та їх родин. На те, наскільки заможним було те чи інше кріпацьке господарство, впливав ряд важливих зовнішніх та внутрішніх факторів. Серед чинників, які необхідно враховувати, перш за все слід враховувати політику російського самодержавства в аграрній сфері. Заходи, що втілювалися в життя, формували умови сільськогосподарської діяльності селянських господарств. Аграрна політика російського самодержавства могла бути як сприятливою для прояву та реалізації господарських ініціатив селян, так й іти врозріз з інтересами селян. Свою роль відіграли також консервативність менталітету селян, розмір селянських наділів, забезпеченість господарств робочою худобою та реманентом та ефективність господарювання. Важливими чинниками, що впливали на ступінь добробуту селянських господарств, були також розмір та склад селянської родини та наявність достатньої кількості тих, хто міг займатись селянською працею. Певне значення відігравали також відносини між селянами та поміщиками, а також ефективність ведення господарства поміщиками. Не можна не згадати також певну гнучкість імперської соціальної системи, яка дозволяла підприємливим селянам, що розбагатіли, підвищити свій соціальний статус. Такий комплексний підхід сприятиме не лише об'єктивному висвітленню економічних аспектів діяльності селянських господарств та переосмисленню ряду питань історії селянства, але й більш глибокому та усесторонньому розумінню процесів, що відбувалися в селянському середовищі.

Ключові слова: селянське кріпацьке господарство, заможність, бідність, добробут, економічні процеси, модернізація, господарські ініціативи, рівень заможності, політика російського самодержавства, господарювання, менталітет.

O. O. Kryzhanovska

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), KsushaKri@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-8566>

PEASANT FARM (THE END OF XVIII c. — 1861): FACTORS OF INFLUENCE ON THE LEVEL OF WELL-BEING OF PEASANT FAMILIES

Abstract

The article is devoted to the economic aspect of the functioning of peasant serfs in Ukraine, as well as the main factors that influenced the well-being of serfs and their families. A number of important external and internal factors influenced the prosperity of a particular serfdom. Among the factors that must be taken into account, first of all, the policy of the Russian autocracy in the agricultural sphere should be taken into account. The implemented measures formed the conditions for agricultural activity of peasant farms. The agrarian policy of the Russian autocracy could be both favorable for the manifestation and implementation of economic initiatives of the peasants, and go against the interests of the peasants. The conservatism of the peasant mentality, the size of peasant holdings, the provision of farms with working cattle and equipment, and the efficiency of management also played a role. Important factors influencing the well-being of peasant farms were also the size and composition of the peasant family and the availability of a sufficient number of those who could engage in peasant labor. The relations between peasants and landowners, as well as the efficiency of landowners' management, also played a role. We must also mention a certain flexibility of the imperial social system, which allowed enterprising peasants who became rich to increase their social status. Such a comprehensive approach will contribute not only to an objective coverage of the economic aspects of peasant farms and rethinking a number of issues in the history of the peasantry, but also a deeper and more comprehensive understanding of the processes taking place in the peasants' environment.

Keywords: *peasant husehld, wealth, poverty, welfare, economic processes, modernization, economic initiatives, the level of wealth, the policy of the Russian autocracy, management, mentality.*

Серед актуальних питань історії українського селянства значне місце займають питання, пов'язані з добробутом селян, його основним критерієм, а також тим факторам, які так чи інакше впливали на рівень заможності того чи іншого селянського господарства.

На те, яким — багатим, середняком чи бідним був селянин — впливав не лише природній фактор, але й ряд важливих внутрішніх та зовнішніх чинників, які мають розглядатися комплексно.

Вітчизняна історіографія, зокрема радянська, приділяючи важливу увагу вивченню вітчизняної історії, виділяла основою прогресу розвиток виробництва та еволюцію способів виробництва, продуктивних сил та виробничих відносин¹. У той же час у вказаний період досить спрощено розглядалися процеси, що розгорталися в селянському середовищі. Так, чи не основною причиною збіднення селян вважався соціальний фактор, зокрема стосунки між кріпакам та їх панамі, адже в радянський період панівною точкою зору була та, що акцентувала увагу на ключову роль у зниженні рівня добробуту селян процесу обезземелення кріпаків поміщиками та високий рівень експлуатації поміщицьких підданих². Економічні ж процеси, що розгорталися в селянському середовищі, добробут селян, а також фактори, що так чи інакше впливали на його рівень, тривалий час були за рамками наукових інтересів дослідників.

Увагу учених-істориків привертала головним чином політика російського самодержавства стосовно селян. Так, проведення у 1847–1848 рр. інвентарної реформи було спрямовано на уніфікацію повинностей та розмірів земельних наділів залежних селян, регламентацію умов відробітків за землю та реформації панщинної системи³, що мало сприяти також підвищенню рівня добробуту селян.

При цьому в наукових студіях увага акцентувалася переважно на процесі зубожіння українських селян й розорення їхніх господарств. Водночас недостатньо висвітлювалися процеси їхнього збагачення та цілий комплекс факторів, що так чи інакше впливали на рівень добробуту селянських господарств, хоча окремі випадки збагачення селян, описано в ґрунтовному дослідженні І. Слабєєва⁴.

¹ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. С. 3.

² Барабой А. З. Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” та “селянською” реформами // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. Київ, 1958. Т. 12.

³ Василенко Н. П. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей. Москва, 1911; Корнилович М. Бібіковські інвентарі // Український архів. 1926. Ч. 1; Кошик А. К. Инвентарная реформа 1847–1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине // Исторический сборник Киевского университета. 1949. № 2.

⁴ Слабєєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). Київ, 1964.

Пострадянський період відзначився не лише перевиданням низки до-революційних публікацій⁵, але й появою досліджень, присвячених висвітленню проблем рівня життя населення України з урахуванням специфіки розвитку соціально-економічних процесів на сучасному етапі, в яких розроблено необхідний методичний інструментарій для проведення оцінок рівня життя населення⁶. Розширився спектр теоретичних студій⁷, розробок, присвячених основним досягненням вітчизняної агрономічної науки⁸, регіональним аспектам економічного становища селян⁹, системі взаємовідносин між поміщиками та їхніми кріпаками¹⁰, інтерпретації переживань кріпаків у творах художньої літератури¹¹, а також культурі селянства загалом¹² та менталітету селян¹³. Низку студій присвячено погляду на селянське питання, а також проектам поліпшення життя та добробуту селян¹⁴. Окремі праці присвячені майновому розшаруванню в селян-

⁵ Катков М. Н. Причина обеднения крестьян // Идеология охранительства. Москва, 2009. С. 286–291.

⁶ Рівень життя населення України. Київ, 2006.

⁷ Молчанов В. Теоретичні підходи дослідження добробуту населення України у ХІХ — на початку ХХ ст. // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 19–29.

⁸ Коваленко Н. П. Внесок вітчизняних вчених в установлення та розвиток наукових основ світового землеробства у ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. // Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир, 2017. С. 16–20.

⁹ Богатчук С. С. Економічне становище селянства Правобережної України в середині ХІХ ст. // Економіка. Фінанси. Менеджмент. 2019. № 8. С. 164–171.

¹⁰ Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині ХІХ століття // Вісник КНТЕУ. 2010. № 4. С. 108–118.

¹¹ Ревуцька С. Психологічна інтерпретація переживань кріпаків у творах Марка Вовчка і М. Лескова // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство). 2016. № 1 (17). С. 209–214.

¹² Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма. Донецк, 1999.

¹³ Бабашкин В. В. Крестьянский менталитет: наследие России царской в России коммунистической // Общественные науки и современность. 1995. № 3. С. 99–110; Менталитет и аграрное развитие России ХІХ–ХХ вв. Матеріали міжнародної конференції. Москва, 14–15 июня 1994 г. Москва, 1996; Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе: землевладение, землепользование, производство, менталитет. Москва, 2000; Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе. Матеріали ХХVІІ сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Вологда, 2001.

¹⁴ Иванова Л. Г. Український і польський погляди на селянське питання (друга половина ХVІІІ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2013. № 9 (262). С. 6–23.

ському середовищі, зокрема заможним селянам¹⁵. Лише у пострадянську епоху в наукових студіях змістились акценти досліджень основних факторів, які так чи інакше впливали на розшарування селян, їх ставлення до багатства та бідності а також розвиток у них рис та якостей, які мали сприяти підвищенню рівня добробуту селянських господарств. Так, зародження та активний розвиток у першій половині XIX ст. капіталістичних відносин ініціював значні зміни у соціальній структурі суспільства, які, своєю чергою, призвели до суттєвих трансформацій не лише в макросвіті, а й мікросвіті (свідомості) людини. Відходила у минуле епоха дворян, котрі пишалися власною родовитістю та знатністю; значні багатство та вплив здобували торговці та підприємці. Час вимагав від людей прояву ініціативності, активності, заповзятливості, кмітливості, розсудливості та інших рис, притаманних вже для буржуазної епохи¹⁶.

Увагу сучасних дослідників привертав також вплив релігійного фактору на економічну поведінку українських селян¹⁷. У ряді новітніх студій висвітлено специфіку функціонування селянських господарств. Так, поміщики, що орієнтувались на запити ринку, 2/3 лану засівали пшеницею; селяни ж, що піклувались у першу чергу про задоволення власних потреб, перевагу надавали житу¹⁸.

Однак у радянській і пострадянській історіографії недостатньо ґрунтовно й всебічно досліджений інститут найму. Побіжно питання, пов'язані з поширенням вільнонайманої праці й її місцю в кріпосній системі висвітленні в фундаментальній праці О. Гуржія, О. Реєнта та Н. Шапошнікової з історії виробничих відносин та торгівлі в Україні¹⁹.

Крім того, у вітчизняних історичних дослідженнях тривалий час увага дослідників акцентувалась на національній складовій розвитку українських земель, які в досліджуваній період були не лише простором зародження та діяльності народницьких гуртків, але й для розвитку під-

¹⁵ Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе: землевладение, землепользование, производство, менталитет; Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе. Материалы XXVII сессии ...

¹⁶ Радзівєвський В. О. Про основні соціальні субкультури в українському та міжнародному контекстах // Культура України. 2013. Вип. 43. С. 107.

¹⁷ Олійник І. В. Про вплив релігії на економічну поведінку селянства Правобережної України у другій половині XIX — на початку XX ст. // Українські наукові записки. 2017. № 63. С. 368–378.

¹⁸ Довжук І. В., Борчук С. М. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2017. Вип. 26. С. 70.

¹⁹ Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ, 2018.

приємництва, ведення бізнесу, інвестицій, змін в соціальній структурі суспільства²⁰.

Значна увага дослідників приділялася розшируванню селянства, адже селяни не представляли собою однорідну масу. Приміром, тільки поміщицькі піддані розділялись на ряд категорій²¹ в залежності від ступеню забезпеченості землею та тягловою худобою, необхідною для обробки наділу. Подібне розширення було проявом посилення майнової та господарської нерівності серед селян та змін у їх соціальному та правовому статусі²². Водночас недостатньо чітко окреслені основні напрями й риси вітчизняної економічної історії, адже, з огляду на те, що сільське господарство в досліджуваній період становило основний сектор економіки, його еволюція визначала динаміку суспільного розвитку загалом. На окреме студіювання заслуговують питання, пов'язані з визначенням та обґрунтуванням основних критеріїв заможності того чи іншого селянського господарства, а також факторів, які впливали на рівень заможності селян.

Тому важливим видається створення комплексних міждисциплінарних історико-економічних та етнографічних студій, в яких висвітлювались би економічні аспекти функціонування селянських господарств, повсякденне життя самих селян, їх зусилля, направлені на особисте збагачення.

На рівень добробуту українських селян істотно впливав ряд важливих факторів. Родючі ґрунти та сприятливий для заняття сільським господарством сформували традиційне на українських землях переважання одноосібних селянських господарств, у той же час як їх північні сусіди — російські селяни через бідні ґрунти, суворий клімат та скорочений сільськогосподарський рік мали об'єднуватись для спільного господарювання.

Важливу роль відігравала внутрішня політика російського самодержавства на українських землях, що були інкорпоровані до складу Російської імперії. В досліджуваній період в її основі було характерне ще для епохи середньовіччя переконання про пряму залежність могутності країни від її розміру. Чим більші території займала Російська імперія, тим

²⁰ Як українці стали бізнесменами. Тетяна Водотика про бізнес-історію України та урбанізацію XIX ст. URL: https://zaxid.net/yak_ukrayintsi_stali_biznesmenami_n1505247

²¹ Казьмирчук Г., Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 140–143.

²² Мельник О. О. Соціально-правове становище селянства Правобережної України першої половини XIX століття // Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 5. С. 38.

сильнішою й непереможнішою вважало державу російське самодержавство. Однак такий погляд істотно впливав на рівень добробуту громадян країни, в тому числі й українських селян, що мешкали на землях, інкорпорованих до імперського простору. Значний брак шляхів сполучення при колосальних просторах, що ускладнював розвиток ринку, великі відстані між територіями, включеними в кордони імперії, сприяли штучному збереженню натуральної системи господарства, а, значить, перешкождали розвитку капіталістичної фінансової системи та розвитку торговельно-промислового капіталу.

Політика російського самодержавства, втілювана в життя, сформувала істотну різницю в житті російських та українських селян-кріпаків. Так, у першій половині XIX ст. в Росії спостерігалися найбільш позитивні зміни в якості обробки полів та динаміці врожайності панщинних господарств, що свідчило про те, що господарства, які базувались на кріпацькій праці в економічному аспекті ще мали певні резерви для розвитку²³. Внутрішня ж політика російського самодержавства на інкорпорованих українських землях виходила з того, що новоприєднані території розглядалися як ринок збуту головним чином російської продукції. Так, на українських ярмарках, які мали знані обороти й відігравали значний вплив на промисловість та комерційний розвиток всієї Російської імперії²⁴, реалізовувалися чисельні товари саме російського виробництва. З Москви, Московської, Владимирської та Костромської губерній завозилися текстиль, вироби з золота та срібла, хутро, лимарний та голковий товар, посуд, скло та кришталь. З Нижегородського ярмарку йшли залізо та вироби з нього, а з Нижегородської губернії — замковий товар, ножі, скрині і дерев'яний посуд. Активно продавалися казанський сап'ян, курські шкіри, свічки, письмовий папір, полотно, панчохи. Орловська губернія виставляла на українських ярмарках чавунні вироби, скляний посуд, канати, полотно, шкіри та лимарний товар, Калузька торгувала папером, нитками, скляним посудом, канатами, полотном й чавунними виробами. З Тули надходили вироби зі сталі та міді, гармонії; з Смоленської губернії — скляний посуд²⁵.

²³ Філінюк А. Г. Матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування населення Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип 4. С. 277.

²⁴ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858.

²⁵ Гуржій І. О. Зазнач. твір. С. 44–45.

Негативний вплив масового продажу російських товарів був тісно пов'язаний з активним посиленням присутності російських купців в українській торгівлі, передусім ярмарковій, що спостерігалось з часу ліквідації внутрішніх застав та скасування митного збору. Наплив росіян, які займались торговими справами, не припинявся й з часом трансформувався в зв'язку з тим, що російські торговці стали активно купувати нерухомість в Україні й посилювати на українських землях міське життя. Існуюча різниця в основних методах ведення торгівлі росіянами та українцями, також не грала на руку та зростання добробуту тих з останніх, хто торгував на тій чи іншій українській ярмарці²⁶. Не сприяло росту рівня заможності селян й те, що кредити, які видавалися, нерідко не мали належного забезпечення. Так, нічим не забезпечувались кредити фабрикантів селянам, у тому числі поміщицьким. Кредитори були змушені вірити на слово тим, кому надавали позику, — в протилежному випадку товар залишався нерозпроданим²⁷.

Крім того, місцеве населення мало забезпечувати всім необхідним розквартировані російські війська та насаджуваний на інкорпорованих до складу Російської імперії українських землях імперський управлінський апарат. Крім того, українські селяни були включені до податного стану й, отже, мали сплачувати подушний податок, рекрутський та хлібний збори²⁸.

Хоча, варто зазначити, здійснювались законодавчі спроби підвищити рівень добробуту селян. Так, збільшувалися їх майнові права. Указом від 12 грудня 1801 р. державні селяни отримали дозвіл купувати незаселені землі. 20 лютого 1803 р. було видано указ про вільних хліборобів, що передбачав звільнення кріпаків за викуп із землею цілими селами чи окремими родинами за спільною угодою селянина з поміщиком. Основною метою законодавчого акту полягав у тому, щоб надати поміщикам можливість віддавати свої землі або продавати за найвигіднішими за них цінами як у чужі руки, так й власним селянам, якщо поміщик вважав це вигідним. Однією із умов, поставлених законом, був розподіл землі, яка мала надходити у власність селян окремими ділянками²⁹. Це не лише порушувало общинне землеволодіння, але й мало покращити забезпечення селян землею. Грудневим указом 1818 р. селяни отримали право

²⁶ Аксаков И. Указ. соч. С. 9.

²⁷ Там же. С 3.

²⁸ Гуржій І. О. Знач. твір. С. 277–280.

²⁹ Соловійова Т., Ткаченко О. Організація господарств Правобережної України у дореформений період // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 71.

володіння фабриками та заводами. Починаючи з 1827 р. селяни могли купувати міську нерухомість, а з 1840 р. розпочалась реалізація ряду заходів, пов'язаних з введенням інвентарів у поміщицьких маєтках. Відповідно до інвентарних правил, що вводились, земля, якою користувались селяни, залишалася у їх довічному користуванні, обмежувалась панщина та скасовувались інші види повинностей. Землевласники втрачали право втручатись в особисте життя своїх підданих, призначати їм покарання без суду, самовільно віддавати їх у рекрути або відправляти у заслання до Сибіру³⁰.

Від середини 1844 р. кріпаки отримали право викупу землі за згодою поміщика³¹; свобода від кріпацької залежності давала їм більше можливостей для господарських ініціатив, а, значить, нові перспективи для особистого збагачення.

Серед основних факторів, що визначали те, незаможною, середняцькою, чи заможною була селянська родина, був розмір земельного наділу, яким вона володіла. Для сплати усіх податків та забезпечення потреб родини необхідно було мати земельну ділянку площею з розрахунку не менше п'яти десятин на ревізьку душу. Однак протягом першої половини XIX ст. значимими були масштаби обезземелення селян. Відбувалося перетворення їх на заробітчан та збільшення панщинних робіт. У чорноземній смузі поміщики збільшили власні оранки та відняли у селян половину земель, що перебували в їхньому користуванні. Частка ж дворів селян, повністю позбавлених ріллі, виросла з 4 до 7%, що становило 1,5 млн осіб³².

Про рівень заможності селянської родини свідчив також побут селян, зокрема їх повсякденний раціон харчування. Так, на столі переважної більшості поміщицьких підданих основу становили страви з культур, що з року в рік вирощувалися в селянських господарствах — зернових культур (жита, пшона, гречки, проса, ячменю), городини (гороху, картоплі, моркви, буряків, квасолі, цибулі, капусти, огірків). У раціон селян входили також м'ясо (яловичина, свинина, птиця) та сало, риба³³. У селянській родині з чотирьох осіб, з яких лише двоє були працездатними, на

³⁰ *Щербак Н. О.* Правобережна Україна в державно-правовій системі Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2 (103). С. 294.

³¹ *Мельник О. О.* Зазнач. твір. С. 39.

³² *Довжук І. В.* Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні в середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 25.

³³ *Молчанов В.* Життєвий рівень населення України за часів П. Куліша // Волинські історичні записки. 2009. Т. 3. С. 21.

харчування одного селянина щорічно виділялося 27,84 руб. асигнаціями. Селянці на харчування вділялося менше коштів з сімейного бюджету — 8,385 руб.; двом непрацюючим припадало 16,525 руб. Отож, витрати на харчування склали 36,6525 руб. сріблом³⁴.

Ще одним критерієм рівня добробуту селянської родини було те, наскільки легко вона переживала період переднівку, коли закінчились запаси минулорічного врожаю, а нового треба було ще чекати. Самі селяни вважали заможною ту родину, яка не знала нужди й голоду в період перед збором нового врожаю і не мала потреби купувати чи позичати зерно або борошно³⁵.

На рівень добробуту селян так чи інакше впливала можливість поза-аграрних або пов'язаних з сільським господарством заробітків. У першій половині XIX ст. активно діяв інститут найму. Бажаючи заробити, селяни наймалися, зокрема, на селітряні варниці, де нерідкими були випадки підготовки майстрів з поміщицьких підданих. Так, у с. М'ясківка Ольгопільського повіту двом майстрам, найнятим з поміщицьких селян, виплачувалось по 18 руб. щомісячно в сезон, що тривав з 15 червня до 15 листопада (всього 180 руб.), писареві за літо — 84 руб.; робітникам з селян — по 4 руб. щомісячно (всього 638 руб.), бондарям за ремонт кадобів — 25 руб.; за “оковання” возів — 100 руб.³⁶

Значну роль у підвищенні добробуту селян відігравала особиста підприємливість та здатність поєднувати різні заняття, які приносили прибуток. Яскравим прикладом поєднання заняття різними видами діяльності стала родина Тупчіїв, голова якої, довіривши чумакування сину, орендував степи, на яких відгодовував на продаж великі гурти худоби. Після батька справою відгодовування на продаж худоби зайнявся його син Онисько, який, викупившись на волю, значно розширив свою діяльність й уже в пореформений період взяв в оренду Ахматівський маєток поміщика Піонтковського³⁷.

Син закріпаченого козака Степана Симиренка Федір³⁸, працюючи на свого пана, отримав дозвіл на оренду водяних млинів на річці Вільшанка. За зароблені кошти він спромігся викупитися з кріпацтва та згодом одружитися з Анастасією Яхненко, троє братів якої були викуплені своїм

³⁴ Там само.

³⁵ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006. С. 246–247.

³⁶ *Гуржій О., Ресет О., Шапошнікова Н.* Зазнач. твір. С. 136.

³⁷ *Слабеев І.* З історії первісного нагромадження капіталу... С. 95–96.

³⁸ З кріпаків — у власники заводів (225 років від дня народження Федора Степановича Симиренка (1791–1867). Біографічний нарис. Черкаси, 2016.

батьком й, успішно торгували збіжжям, борошном, шкірами та вигідно орендували млини у Смілі та Умані³⁹. Усі свої статки Яхненки та Симиренки здобули завдяки власним працелюбству, хисту до підприємництва, та вдалим обставинам, що склалися. Крім того, навіть у класичну епоху кріпосництва, якою була перша половина XIX ст. імперська соціальна структура, в яку було інтегровано населення українських земель, що увійшли до складу Російської імперії, проявляла певні риси гнучкості, які дозволили вказаним вихідцям з кріпаків не просто збільшити свої статки, але й стати власниками цукрових та машинобудівних заводів, обладнаних за найвищими науковими та технічними стандартами свого часу⁴⁰.

Авторитет колишніх кріпаків, які завдяки таланту й працьовитості стали одними з найбагатших людей півдня Російської імперії, був настільки високим, що 1832 р. на той час вже купцям першої гільдії Терентію, Кіндрату та Степану Яхненкам й Федору Симиренку імператорським указом було надано звання спадкових почесних громадян. Шанованих власників знаменитої фірми тривалий час обирали як членами Одеської думи, так і міськими головами⁴¹.

Серед занять, які сприяли підвищенню рівня заможності селян було чумацтво⁴², яке слугувало для багатьох селян не просто промислом, але й важливим способом первісного нагромадження капіталу⁴³. Чумакування в уяві багатьох селян означало здобуття престижу та спосіб збагачення. Серед заможних чумаків, траплялося, зустрічалися кріпаки. Так, Павло Рябушенко з Вовчанської округи мав 15 паровиць, Іван Мовчан — 34, а Іван Хлівний — 80. Поміщики охоче відпускали своїх підданих займатись вказаним промислом, переводячи їх на грошовий оброк⁴⁴. Після повер-

³⁹ Титаренко Л. Родина Симиренків // Голос України. 2002. 24 грудня.

⁴⁰ Клебановский П. Воспоминание о фирме Яхненко и Симиренко. (Посвящается памяти Феофана Гавриловича Лебединцева) // Киевская старина. 1896. № 1–3. С. 105–118; Пришутов Е. З кріпаків — у власники заводів // Урядовий кур'єр. 2014. 14 січня; Чос В. Легендарна фірма Яхненків-Симиренків. URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=215>

⁴¹ Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу... С. 95–96.

⁴² Букачевич Н. І. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси // Господарство та право. Записки Одеського інституту народного господарства. Одеса, 1928. Т. 1; Слабеев І. Чумацький промисел в Україні // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. Київ, 1958. Т. 12;

⁴³ Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу...

⁴⁴ Кукса В. М., Кукса В. В. Чумацькими шляхами України. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_2_Kyksa.pdf

нення, чумаки дарували поміщику певну долю привезеного товару, за що пани надавали чумакам можливість вільного випасу волів⁴⁵.

Також зайняття чумацьким промислом означало для поміщицьких підданих звільнення від обтяжливої панщини, що була перешкодою для збагачення й від необхідності відпрацювання багато чумаків відкупувалося.

Ті, хто займався чумакуванням, здійснюючи щорічно дві або три експедиції, заробляли чималі гроші, які вкладали в торгові операції. Нерідко також чумаки купували у збіднілих селян та поміщиків землю; завдяки цьому багато тих, хто займався чумакуванням, мало значні земельні ділянки⁴⁶.

Ті з поміщицьких підданих, кому чумакування приносило значні прибутки, прагнули позбавитися кріпацької неволі за значний на той час викуп, що становив у середньому 1000 руб.⁴⁷

Частина чумаків у першій половині XIX ст. становили наймити, кожен з яких обслуговував 4–6 паровиць. За одну поїздку в Крим тривалістю до 4-х місяців, підліткам платили по 8 руб. 10 коп. Дорослий же наймит за півроку чумацької експедиції отримував 20–25 руб.⁴⁸

На рівень добробуту кріпаків впливав не лише розмір селянських наділів, але й те, наскільки високим був рівень агрокультури самих селян⁴⁹. Селянські господарства в досліджуваній функціонували в рамках феодално-кріпосницької системи; їх основними рисами були використання традиційних знарядь праці й землеробських технологій, примітивність агротехнічних підходів до вирощування сільськогосподарських культур. Застосування добрив та ефективних сівозмін практикувались нечасто. Вільні перелогові площі використовувались головним чином для випасу худоби, що не сприяло відновленню родючості земель.

Крім того, модернізації селянських господарств перешкоджало те, що уявлення багатьох селян зводилися до того, що легше відняти та поділити, аніж інтенсифікувати виробництво. Селяни досить неохоче вводили агротехнічні новації, натомість постійно підхоплювали найменші чутки щодо безкоштовної роздачі землі⁵⁰.

⁴⁵ Щербатюк В. Чумачество: торгово-извознический промысел украинцев // День. 1999. 16 июля.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Кукса В. М., Кукса В. В. Знач. твір.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Пасхалов К. Н. Заботы о земельном удовлетворении крестьян и усовершенствовании их землепользования. Москва, 1907.

⁵⁰ Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 16.

Аналогічною була ситуація й у тваринництві. Селянські господарства утримували в основному безпородну худобу, яка мала обмежені фізичні характеристики й більш високий порівняно з породистою рівень захворюваності⁵¹.

Значною мірою на рівень заможності селянських господарств впливав також менталітет самих селян, що істотно впливав на ефективність господарювання. Трудовий менталітет в досліджуваний період, як і в інші епохи, представляв собою соціально-економічну категорію, що проявлялася в процесі праці й характеризувала рівень трудової свідомості самих селян. Він формував у аграріїв прагнення господарювати і примножувати власність, прояви трудової дисципліни⁵².

Однією з ключових рис господарського менталітету селян був технологічний консерватизм, що проявлявся у прихильності традиціям та відторгненні нововведень й супроводжувалося низькою віддачею від вкладеної праці та, мінімальним обсягом додаткового продукту в результаті господарювання. Балансування на межі бідності чи голоду, що часом мало місце, змушувало селян проявляти значну обережність щодо будь-яких удосконалень чи відхилень від усталених традицій. Найнадійнішим джерелом інформації для селян вважався досвід предків, й навіть очевидна ефективність технологічних інновацій нерідко була нездатна швидко подолати прихильність традиційному господарюванню⁵³.

Впливав на рівень добробуту кріпацьких господарств також рівень грамотності та освіченості самих селян. Тому одним з основних та першочергових завдань вважалося навчання селян не лише основ грамоти, а й передових форм ведення сільського господарства та необхідних у господарюванні ремесл. Проникнення у аграрну сферу капіталістичних відносин, а також низька продуктивність та невігідність кріпосної праці вимагали використання як в поміщицьких, так й селянських господарствах новітніх наукових досягнень та сільськогосподарської техніки. Досягнення ж цієї мети не видавалось можливим без проведення вкрай необхідних реформ у сфері селянської освіти. Чимало поміщиків нарікало на нереальність офіційно й законним шляхом замість звичних селянам

⁵¹ Фареній І. А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2011. Вип. 18. С. 163.

⁵² Терещенко Н. В. Особливості трудового менталітету української нації // Історико-політичні студії. 2015. № 1. С. 77.

⁵³ Владимир О. Вплив історико-політичних, соціо-психологічних та ментальних особливостей на розвиток національної економіки України // Галицький економічний вісник. 2017. № 2. С. 141.

сохи і ціпа дати хліборобам більш ефективний плуг Гранже чи Смаля чи іншу техніку, покликану полегшити їх працю. Одною з ключових перешкод для модернізації сільського господарства була невідповідність селян до застосування та належного обслуговування й ремонту сільськогосподарської техніки. За відсутності кваліфікованих механіків слюсарі, або ковалі у маєтках невмілими діями нерідко спричиняли її поломку, а то й неможливість її подальшої експлуатації. Тому посилювалася потреба в технічно освічених майстрах для обслуговування задіяних у господарстві машин. Крім того, гостро відчувалася в деяких регіонах віддаленість ливарних та механічних підприємств. Гальмувало введення в ужиток передової сільськогосподарської техніки й високі на неї ціни⁵⁴. Отже, в першій половині XIX ст. усвідомлювалася необхідність використання в сільськогосподарській сфері техніки, котра б полегшила працю на землі й зробила господарювання на ній більш ефективним і прибутковим. Наприклад, Варфоломій Шевченко згадуючи свої бесіди зі своїм уславленим родичем, наголошував: “Їздячи зі мною по роботах, Тарас завсіди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара”⁵⁵.

Тому в даний період стали засновуватися навчальні заклади, учні котрих готувалися до ефективного господарювання на землі, в якому мало знайти місце належне використання відповідної техніки. У справі становлення сільськогосподарської освіти в масштабах Російської імперії істотний внесок належав заснованій у 1822 р. Землеробській школі Московського товариства сільського господарства, до якої приймалися представники усіх станів. Серед випускників школи були й вихідці з селян, котрі застосовували набуті знання, працюючи в Україні, у тому числі колишні кріпаки О. Демкін та Т. Веснін.

Нерідко самі поміщики піклувалися про отримання селянами вкрай необхідних сільськогосподарських знань і ремісничих навиків, засновуючи та утримуючи власним коштом у своїх маєтках навчальні заклади, в котрих могли навчатися всі бажаючі з числа кріпаків. Чи не найпершою з них була школа, відкрита 1785 р. в маєтку А. Чепи у с. Чепурківці на Полтавщині. На початку XIX ст. (1801 р.) було засновано подібний навчальний заклад в маєтку В. Кочубея в с. Диканька на Полтавщині. Діяли такі навчальні заклади й на Харківщині — у маєтках О. Щербініна у

⁵⁴ Ясман З. Д. Крепостные таланты и сельскохозяйственные машины // Вопросы истории. 1969. № 4. С 12–213.

⁵⁵ Шевченко В. Г. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. Київ, 1964. С. 357.

с. Бабаї, Осипова в с. Бшинин, Соловійова у с. Каплунівка, а також дві — на землях Шереметьєва. У 1804 р. В. Каразін у родовому маєтку Кручик на Харківщині відкрив школу для своїх селян; учні її, що демонстрували визначні здібності, отримували волю з умовою внесення згодом за себе викупу⁵⁶. Однак згадані навчальні заклади здебільшого мали завданням підготовку кваліфікованих службовців для маєткової адміністрації⁵⁷. Їхні випускники трудилися в основному над модернізацією поміщицьких, а не власних, селянських, господарств.

Таким чином, на рівень добробуту селян впливав ряд важливих факторів, комплексне та всебічне дослідження яких сприятиме розширенню спектру історико-економічних студій, та посприятиме поглибленому обґрунтуванню основних критеріїв ступеню заможності тієї чи іншої селянської родини, зміщенню акцентів з селянства в цілому на окремі типи селянських господарств (бідні, середняцькі та заможні), їх побут та повсякденне життя, аграрну та економічну культуру селян. Це, своєю чергою, сприятиме розвитку соціальних студій, адже підвищення добробуту селянських господарств неможливе без врахування зусиль до збагачення, які докладались самими селянами. У факторах, що впливали на рівень добробуту селян, відіграла свою роль певна гнучкість імперської соціальної системи, яка дозволяла тим з господарів, які проявляли підприємливість, не лише збагачуватися, але й, як це мало місце з Яхненками та Смиренками, кардинально змінювати свій соціальний статус.

Ґрунтовне дослідження добробуту селянських господарств, а також факторів, що так чи інакше впливали на його рівень, сприятимуть зміщенню акцентів з вивчення історії селянства в цілому на окремі категорії (незаможні, середняцькі та заможні) селянських господарств, економічну сторону життя окремого господарства, а також економічну сторону функціонування селянської общини на українських землях.

REFERENCES

1. Aksakov, I. (1858). *Issledovanie torgovli na ukrainskih yarmarkah*. St. Petersburg. [in Russian].
2. Babashkin, V. V. (1995). Krest'yanskij mentalitet: nasledie Rossii carskoj v Rossii kommunisticheskoi. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, 3, 99–110. [in Russian].
3. Baraboi, A. Z. (1958). Obezzemelennia pomischykamy kriposnykh selian Podil's'koi hubernii i posylennia ekspluatatsii ikh v period mizh "inventarnoiu" ta "selians'koiu" reformamy. *Naukovi zapysky Instytutu istorii AN URSSR*, (12). [in Ukrainian].

⁵⁶ Вільшанська О. Л. Культура українського села // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 1. Київ, 2006. С. 342.

⁵⁷ Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ, 2001. С. 332.

4. Bohatchuk, S. S. (2019). Ekonomichne stanovysche selianstva Pravoberezhnoi Ukrainy v seredyni XIX st. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment*, 8, 164–171. [in Ukrainian].
5. Bondar, V. (2010). Povsjakdenne zhittja seljanstva Naddniprojans'koji Ukraini drugoji polovini` XIX — pochatku XX st. *Kraëznavstvo*, 3, 10–18. [in Ukrainian].
6. Bukatevych, N. I. (1928). Chumatstvo na Ukraini. Istoriko-etnografichni narisi. *Gospodarstvo ta pravo. Zapisky Odes'kogo institutu narodnogo gospodarstva*, (1). [in Ukrainian].
7. Chos, V. (n. d.). Legendarna firma Yahnenkiv-Symyrenkiv. Retrieved from <http://www.horodysche.org.ua/?id=215> [in Ukrainian].
8. Dovzhuk, I. V. (2015). Sotsial'no-ekonomichni zmini v Naddniprojans'kij Ukraini v seredyni XIX st. *Problemy istorii Ukraïni XIX — pochatku XX st.*, (24), 24–36. [in Ukrainian].
9. Dovzhuk, I. V., & Borchuk S. M. (2017). Ahrarnyj sektor Naddniprojans'koi Ukrainy v seredyni XIX st. *Problemy istorii Ukraïni XIX — pochatku XX st.*, (26), 68–80. [in Ukrainian].
10. Farenji, I. A. (2011). Selyans'ke gospodarstvo v sistemi tovarno-rinkovih vidnosin poreformenih desjatilit`. *Problemy istorii Ukraïni XIX — pochatku XX st.*, (18), 163–171. [in Ukrainian].
11. Filiniuk, A. H. (2011). Material'no-finansove ta etnonatsional'ne rozsharuvannja naselennja Pravoberezhnoi Ukraini na zlami XVIII–XIX st. *Visnyk Kamjanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohijienka. Seriya: Istorychni nauky*, (4). [in Ukrainian].
12. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoij vitchyzni. Franko ta yoho spil'nota (1856–1886)*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Hubytskyi, L., & Melnyk, H. (2010). Systema vidnosyn dvorianyna i kripaka Kyivs'koi hubernii v pershij polovyni XIX stolittia. *Visnyk KNTEU*, (4), 108–118. [in Ukrainian].
14. Hurzhii, I. A. (1954). *Rozklad feodal'no-kriposnyts'koi systemy v sil'skomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Hurzhii, O., Reient, O., & Shaposhnikova, N. (2018). *Narysy z istorii rozvytku vyrobnychkyh vidnosyn i torhivli v Ukraini (druha polovyna XVII — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Ivanova, L. H. (2013). Ukrains'kyj i pol's'kyj pohliady na selians'ke pytannia (druha polovyna XVIII st.). *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, (9(262)), 6–23. [in Ukrainian].
17. Katkov, M. N. (2009). *Prichina obedneniia krestian. Ideologiiia okhranitelstva*. Moscow. [in Russian].
18. Kazmyrchuk, G., & Soloviova, T. (2002). Sotsial'no-ekonomichnij rozvitok Pravoberezhnoi Ukraini v pershij chverti XIX st. *Ukrains'kyj Istorychnyj zhurnal*, 3, 140–143. [in Ukrainian].
19. Klebanovskii, P. (1896). Vospominanie o firme Yahnenko i Simirenko. (Posvjashaetsia pamyati Feofana Gavrilovicha Lebedintseva). *Kievskaya Stariina*, 1–3, 105–118. [in Russian].
20. Kornilyovych, M. (1926). Bibikovs'ki inventari. *Ukrains'kyj arkhiv*, 1. [in Ukrainian].
21. Koshik, A. K. (1949). Inventarnaya reforma 1847–1848 gg. i krest'yanskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine. *Istoricheskij sbornik Kievskogo universiteta*, (2). [in Russian].
22. Kovalenko, N. P. (2017). Vnesok vitchyznians'kykh vchenykh v ustanovlennia ta rozvytok naukovykh osnov svitovoho zemlerobstva u XVIII — pershij polovyni XIX st. *"Ukrains'ki elity u tsyvilizatsijnomu rozvytku Yevropy"*. *Materialy Vseukrains'koi naukovopraktychnoi konferentsii* (pp. 16–20). Zhytomyr. [in Ukrainian].

23. Kuksa, V. M., & Kuksa, V. V. (2015). Chumatskimyi shlyahami Ukraini. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_2_Kyksa.pdf [in Ukrainian].
24. Melnyk, O. O. (2018). Sotsial'no-pravove stanovysche selianstva Pravoberezhnoi Ukrainy pershoi polovyny XIX stolittia. *Porivnial'no-analitychne pravo*, (5), 37–41. [in Ukrainian].
25. *Mentalitet i agrarnoe razvitie Rossii XIX–XX vv. Materialy mezhdunarodnoj konferencii. Moskva, 14–15 iyunya 1994 g.* (1996). Moscow. [in Russian].
26. Miroshnichenko, P. Ya. (1999). *Kul'tura russkogo i ukrainskogo krest'yanstva konca epohi feodalizma*. Donetsk. [in Russian].
27. Molchanov, V. (2009). Zhyttyevij riven' naseleण्या Ukrayini za chasiv P. Kulisha. *Volins'ki istorichni zapisky*, (3), 12–26. [in Ukrainian].
28. Molchanov, V. (2010). Teoretychni pidkhody doslidzhennia dobrobutu naseleण्या Ukrainy u XIX — na pochatku XX st. *Kraëznavstvo*, 3, 19–28. [in Ukrainian].
29. Oliinyk, I. V. (2017). Pro vplyv relihii na ekonomichnu povedinku selianstva Pravoberezhnoi Ukrainy u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Ukrayins'ki naukovy zapiski*, 63, 368–378. [in Ukrainian].
30. Pashalov, K. N. (1907). *Zaboti o zemel'nom udovletvorenii krest'jan i usovershenstvovanii ih zemlepol'zovanijja*. Moscow. [in Russian].
31. Prashutov, E. (2014, January 14). Z kripakiv — u vlasniki zavodiv. *Uriadovyy kur'ier*. [in Ukrainian].
32. Radziievskyyi, V. O. (2013). Pro osnovni sotsial'ni subkul'tury v ukrains'komu ta mizhnarodnomu kontekstakh. *Kul'tura Ukrainy*, (43), 102–110. [in Ukrainian].
33. Revutska, S. (2016). Psykhoanalytychna interpretatsiia perezhvan' kripakiv u tvorakh Marka Vovchka i M. Lieskova. *Naukovyy visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Filolohichni nauky (Literaturoznavstvo)*, 1(17), 209–214. [in Ukrainian].
34. *Riven' zhyttia naseleण्या Ukrainy*. (2006). Kyiv. [in Ukrainian].
35. Shcherbak, N. O. (2017). Pravoberejna Ukraina v derjavno-pravovij sistemi Rosijs'koji imperii kintsja XVIII — pershoji polovini XIX st. *Naukovij visnik Natsional'noji Akademii vnutrishnih sprav*, 2 (103), 288–293. [in Ukrainian].
36. Shcherbatiuk, V. (1999, July 16). Chumatstvo: torgovo-izvoznicheskij promy'sel ukraintsev. *Den*. [in Russian].
37. Shevchenko, V. H. (1964). Spomynky pro Tarasa Hryhorovycha Shevchenka. In *Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist' u portretakh, iliustratsiakh, dokumentakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
39. Slabeev, I. (1958). Chumatskij promysel v Ukraini. *Naukovy zapiski. Institutu istoriji AN URSR*, (12). [in Ukrainian].
40. Slabeev, I. (1964). *Z istorii pervisnoho nahromadzhennia kapitalu na Ukraini (chumats'kyj promysel i joho rol' v sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Ukrainy XVIII — pershoi polovyny XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
41. Soloviova, T., & Tkachenko, O. (2012). Orhanizatsija gospodarstv Pravoberezhnoi Ukrainy u doreformeniy period. *Naukovy zapysky z ukrayins'koi istoriji*, (32), 68–73. [in Ukrainian].
42. Tytarenko, L. (2002, December 24). Rodyna Symyrenkiv. *Holos Ukrayiny*. [in Ukrainian].
43. Vasilenko, N. P. (1911). *Krest'yanskij vopros v Yugo-Zapadnom i Severo-Zapadnom krae pri Nikolae I i vvedenie inventarej*. Moscow. [in Russian].
44. Vilshanska, O. L. (2006). Kul'tura ukrains'koho sela. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriia ukrains'koho selianstva* (Vol. 1, pp. 337–349). Kyiv. [in Ukrainian].

45. Vladymyr, O. (2017). Vplyv istoryko-politychnih, socio-psyhologichnyh ta mental'nyh osoblyvostej na rozvytok nacional'noi ekonomiky Ukrainy. *Galytskij ekonomichnij visnyk*, (2). [in Ukrainian].

46. Yak ukrainsi staly biznesmenami. Tetiana Vodotyka pro biznes-istoriju Ukrainy ta urbanizatsiju XIX st. Retrieved from https://zaxid.net/yak_ukrayintsi_stali_biznesmenami_n1505247. [in Ukrainian].

47. Yasman, Z. D. (1969). Krepostnie talanty v`sel'skohozyajstvennie mashiny. *Voprosy istorii*, 4, 212–213. [in Russian].

48. *Z kripakiv — u vlasniki zavodiv (225 rokiv vid dnja narodzhennja Fedora Stepanovycha Simirenka (1791–1867). Biohrafichnij naris.* (2016). Cherkasy. [in Ukrainian].

49. *Zazhitochnoe krest'yanstvo Rossii v istoricheskoy retrospektive. Materialy XXVII sessii Simpoziuma po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy.* (2001). Vologda. [in Russian].

50. *Zazhitochnoe krest'yanstvo Rossii v istoricheskoy retrospektive: zemlevladienie, zemlepol'zovanie, proizvodstvo, mentalitet.* (2000). Moscow. [in Russian].

51. Tereshchenko, N. V. (2015). Osoblivosti trudovogo mentalitetu ukrayins`koho natsji. *Istoriko-politichni studiji*, (1). [in Ukrainian].